

дати дозвіл голові на щорічну місячну відпустку, виходив з офіційним запитом до думи з цього приводу [2] (за Міським положенням 1870 року губернатора тільки інформували про відпустку). Якщо у останньої не було заперечень, то голова міг розраховувати на позитивне вирішення питання [17, арк.8]. Проте згода думи могла бути проігнорована губернатором і відпустка не відбутися (Указ Сенату від 17 травня 1912 р., № 6074) [6, с.417]. Усім іншим посадовим особам таке право надавалося виключно управою.

Таким чином, Міським положенням 1892 р. дума була перетворена певним чином у зняряддя у руках губернської влади. Правовий статус голови та членів управи характеризувався наступними особливостями. З одного боку, вони були повністю підпорядковані губернській адміністрації, поставлені під її жорсткий контроль, а з іншого, означені посадовці не розірвали свого тісного організаційного та юридичного зв'язку з місцевими громадами. Це виявилось, насамперед, у своєрідному характері заміщення вакантних посад, який передбачав поєднання виборного начала з призначенням на певний, порівняно короткий проміжок часу, а також у всестановому характері цих посад (але за умов наявності виборчого цензу), а також в особливостях призначення заробітної плати та пенсійного забезпечення.

Список літератури: 1. История России в XIX веке. Б.м., Б. г. Т. 5: Эпоха реакции. 2. Городовое положение // Свод законов Российской империи. СПб, 1892. 3. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), Ф.60. Оп.1. Спр.15. 4. ДАЛО. Ф.60. Оп.1. Спр.27. 5. Ярмиш О.Н., Головки О.М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX–XX і XX–XXI. Досвід історії та сучасності. Монографія. Х., 2004. 6. Мыш М.И. Городовое Положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему Указонениями, Судебными и Правительственными разъяснениями. П., 1915. 7. Немчинов В.И. Городское самоуправление по действующему законодательству. М., 1912. 8. ДАЛО. Ф.60. Оп.1. Спр.9. 9. ДАЛО. Ф.60. Оп.1. Спр.25. 10. ДАЛО. Ф.60. Оп. 1. Спр. 3. 11. ДАЛО. Ф.60. Оп.1. Спр.1. 12. Донецкая жизнь. 1910. 6 июня. № 188. 13. Семёнов Д. Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. СПб, 1901. 14. Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. М., 1908. 15. Устав гражданского судопроизводства // Свод законов Российской империи. СПб, 1892. 16. ДАЛО. Ф.60. Оп.1. Спр.6. 17. ДАЛО. Ф.60. Оп.1. Спр.24.

Надійшла до редколегії 30.08.05

М.Е. Домановська

ЩОДО МОЖЛИВОСТІ ІСНУВАННЯ РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКИХ ДОГОВОРІВ У ІХ СТ.

Вивчаючи історію права та дипломатії Київської Русі, науковці декілька десятиліть тому висловили припущення, що перші русько-візантійські мирні угоди було укладено не в X ст., а ще у IX ст. У переважній більшості випадків мова йшла про гіпотетичний мирний договір, підписаний в результаті відомого переможного походу русів на Константинополь у 860 р. При цьому конкретних аргументів на користь висунутого припущення зазвичай не наводилося, і мало не єдиним "переконаливим" доказом були посилення на вірогідність існування такої угоди в контексті політичної ситуа-

ції другої половини IX ст., зроблені без детальної характеристики цієї ситуації [1, с.45; 2, с.70-76; 3, с.15-28; 4, с.35].

Метою даної роботи є з'ясування можливості існування першої русько-візантійської угоди у IX ст., доведення факту, що договори X ст. є не єдиними свідченнями активних русько-візантійських контактів.

Завданнями статті є аналіз комплексу джерел середини IX - першої половини X ст., особливостей дипломатичної практики Візантії того часу, зовнішньополітичних пріоритетів Давньоруської держави та Ромейської імперії. Результатом даного аналізу має стати не лише доведення факту можливості існування договору IX ст., а й спроба визначення його змісту за допомогою непрямих свідчень джерел.

Питання про контакти Русі з Візантією у середині IX ст. знайшло обмежене висвітлення в історіографії. Археолог М.Ю. Браичевський спробував довести реальність русько-візантійських угод IX ст. не стільки шляхом цілеспрямованої реконструкції історичних реалій, скільки за рахунок критики основного джерела – «Повісті временних літ» і реконструкції так званого початкового «Літопису Аскольда». Аналізуючи текст джерела, дослідник спробував довести, що більш пізні компілятори приписали Олегу договір (907 р.), насправді укладений ще Аскольдом, і саме через це в «Повісті...» майже підряд стоять договори 907 і 911 рр. [5, с.264-284]. Побудови М.Ю. Браичевського не витримали критики істориків та філологів, які професійно досліджували «ПВЛ», і тому були відкинута сучасною наукою [6, с.54-59].

Переважаюча частина дослідників вважає угоду 860 р. гіпотетичною, перш за все посилаючись на відсутність даних про неї в основних списках «Повісті временних літ» [7, с.60-62]. Але слід взяти до уваги, що дані найбільш поінформованого джерела про перебіг переговорів у Константинополі – проповіді константинопольського патріарха Фотія [див.: 8 та ін. видання] та інформація так званого Продовжувача Феофана увійшли до більш пізніх візантійських хронік XI–XII ст., а вже ці хроніки стали відомими на Русі. У Ніконовському літописі (XVI ст.) вже міститься інформація про цю подію. Свідченням цього є розповідь літописця про діяння Аскольда, в якій говориться про те, що Василій I Македонянин «сътвори же и мирное устроение съ прежереченными русы, и приложи сихъ на христианство» [9, с.13; 7, с.60]. Можна зробити висновок, що вже на початку правління Василя I Македонянина у 866–867 рр. існували мирні відносини між двома державами і були здійснені перші окремі спроби хрещення русів [детально про питання див.: 3; 10, с.29-31; 11, р.11-12 тощо].

Таким чином, теза про існування русько-візантійських угод у IX ст. в сучасній історико-правовій науці не знайшла належного висвітлення. А саме ці гіпотетичні угоди поклали початок регулярним мирним контактам двох держав і сприяли не лише розвитку торгівельних відносин та початку християнізації Русі, але й знайомству русів з високорозвиненим законодавством Візантійської імперії, її правовою культурою. Безперечно, похід русів на Візантію 860 р. мав на меті не лише пограбування [пор.: 12, р.113; 10, с.31], а, перш за все, створення умов для вільної торгівлі, які передбачали доступ

русів до Константинополя. Цілком ймовірно, що торгівельні клаузули, подібні до зафіксованих у відомих угодах 907, 911 та 944 рр., могли міститися у гіпотетичних русько-візантійських мирних договорах другої половини IX ст. Принаймні, дослідники вважають за можливе говорити про існування русько-візантійської торгівельної угоди 860 р., укладеної після вдалої для русичів облоги Константинополя, яка нібито зафіксувала значні привілеї руських купців [1, с.45; 2, с.72-73; 4, с.35; 13, с. 8; пор.: 14, с.48, 53-54, 56]. З цього часу усю політику перших руських князів можна розглядати у контексті укріплення і розвитку торгівлі з Візантійською імперією.

Більш того, П.П. Толочко наголошує на тому, що уся зовнішньополітична активність Русі у напрямку Візантійської імперії, у тому числі відомі походи на Крим (Сурож) та Амастриду [див.: 15, с.45-55; 16, с.65-67; 1, с.45; 7, с.25-36; 17, с.74-91; 14, с.24-36 та вказану у цих працях літературу], як і посольство 838–839 рр., мали на меті передусім відстоювання торгівельно-економічних інтересів східнослов'янських племінних союзів, втілення яких викликало певну протидію з боку візантійського уряду [18, с.4; 19, с.64; пор.: 14, с. 22]. Подібної точки зору щодо посольства 838 р. дотримується і відомий російський візантолог Г.Г. Литаврін та А.М. Сахаров [14, с.46; див. також: 20, с.227-228; 7, с.45-46], причому очевидно, що обидва автори виходять з практики більш пізніх русько-візантійських угод першої половини X ст. [пор.: 21, с.98]. Г.Г. Литаврін в цілому справедливо зазначає, що купці держав та народів, які не мали дипломатичних стосунків та офіційних договорів з імперією, «були позбавлені усілякої можливості вести торгівлю не лише у столиці, але й у провінційних містах Візантії», і саме через це русам доводилося силою нав'язувати імперії торгівельні зв'язки [14, с.23].

Гіпотези обох дослідників цілком можуть мати під собою певне підґрунтя, оскільки засвідчене існування подібних мирних договорів VIII–IX ст. з торгівельно-економічними клаузулами, укладених між Візантійською імперією та болгарами [див.: 22, с.743-746; 23, р.66-67; 24, р.29-31; 25, с.229-236;].

Арабський географ Ібн Хордадбех у «Книзі шляхів і країн» згадує про торгівлю з Візантією купців ар-Рус, які є різновидом (джине) слов'ян. Ці купці доставляють хутра зайців (або бобрів чи білок (за різними перекладами)) та чорних лисів, а також мечі з найвіддаленіших окраїн країни слов'ян до Ру-мійського (Візантійського) моря, де володар (або господар, пан, губернатор (арабською – сахіб)) ар-Рума (Візантії) стягує з них десятину (ушр). Свідчення Ібн Хордадбеха датуються 40-ми роками IX ст. і свідчать на користь існування розвинених економічних зв'язків між двома країнами [26, с.206; 27, с.52-57].

Як ми бачимо, торгівля Русі з Візантією у IX ст. існувала і була достатньо розвинутою для того, щоб стати причиною укладання певної міжнародної угоди для її регулювання. Доведення цього факту змушує звернути увагу на одну особливість візантійських міжнародних мирних договорів, а саме -на факт «повторюваності» посольств чи походів до Константинополя через кожні приблизно 30–40 років. Відомо, що у Візантії саме тридцятиріччя вважалося офіційним терміном дотримання будь-якого довгострокового мирного договору («глибокого» або «вічного» миру). Після його закін-

чення візантійський уряд міг цілком легітимно розірвати угоду в односторонньому порядку [28, с.64-70; 29, с.281]. Згадаємо, що угоди з болгарами також могли укладатися (розриватися) приблизно через такі ж проміжки часу [див.: 30, с.162].

Таким чином, можливість існування русько-візантійського договору 860-х рр. підтверджується багатьма традиціями візантійської дипломатичної практики. Укладенням договору «миру та любові», який або відновлював перервані війною зв'язки, або встановлював їх вперше, завершувалися багато-чисельні конфлікти Візантії з аварами, персами, болгарами, арабами. Частіше за все саме ці угоди і були основою для відносин Імперії з сусідніми «варварами», в подальшому текст основної угоди міг доповнюватися конкретними умовами, або бути скасованим [31, с.25; 32, с.532]. Навряд чи військовий конфлікт Візантії з русами міг бути врегульований іншим чином, тим більше, що Константин Багрянородний, згадуючи укладення русько-візантійської угоди, говорить про багаті дари, які отримали руси від Василя I Македонянина, що прагнув залагодити конфлікт. Золото, срібло, шовкові тканини традиційно входили до складу данини, яку платила Візантія «варварам», окрім того, такого роду подарунки зазвичай надавалися іноземним послам візантійськими імператорами на знак поваги та надії на добрі політичні відносини, а також під час укладання мирних угод [33, с.293-294]. Саме шляхом виплати сусіднім державам данини, багатих подарунків, надання торговельних пільг та залученням «варварів» до служби у власній армії Візантія не лише стримувала набіги сусідів на свої володіння, а й перетворювала їх на союзників [7, с.69-70].

Останнім непрямим аргументом на користь існування русько-візантійської угоди 60-х рр. IX ст. є текст договору 911 р. У вступній статті міститься посилання на багаторічні мирні стосунки між двома державами в минулому, які має поновити ця угода 911 р. : «Мы от рода Рускаго... иже по-слани от Олга, великого князя Рускаго... к вам... цесарем Греческим, на удержание (подтверждение, утверждение) и на извещение (укрепление) от многих лет межи Хрестьяны и Русью бывшую любовь...» Окрім того, стаття 8 цієї угоди містить свідчення про регулярні контакти між русами та візантійцями, джерелом яких може бути угода 60-х рр. IX ст.: «... Да егда ходим в Греки или с куплею или в солбу к цесареву Вашему...» [34, с.8]. «Купля» зазвичай перекладається як «товар, торгівля», а «солба» як «посольство» [34, с.20; 35, с.24]. Договір 911 р. є безперечним свідченням того, що між угодою 60-х р. IX ст. між Візантією та Руссю встановлювала не лише мир, але й регулярні економічні та дипломатичні зв'язки.

Таким чином, припущення про те, що перші договори між Руссю та Візантією було укладено уже в IX ст. можна вважати, меншою мірою, високо ймовірним. Можливо, ці угоди (угода?) не були письмовими, й, приміром М. В. Левченко вважав, що договори могли не фіксуватися у письмовій формі [15, с.76, 81]. В будь-якому випадку вже сам факт встановлення дипломатичних відносин з Візантією мав спричинити певне знайомство русів з правом та законодавством найрозвинутішої на той час європейської середньовічної країни й, у підсумку, справити чималий вплив на становлення

правових ідей та поглядів у їхньому середовищі. Ймовірно, саме ці угоди IX ст. значною мірою підготували ґрунт для виникнення перших давньоруських пам'яток писаного права, що збереглися до наших днів, – договорів X ст. Детальне вивчення впливу візантійської цивілізації на становлення давньоруського права та державності IX–X ст. – важливе завдання майбутніх досліджень.

Список літератури: 1. Головкин О.Б. Давня Русь у системі Byzantine Commonwealth // Східний світ. 2003. № 1.2. Котляр М. Руський флот у походах на Візантію (IX–XI століття) // Політика і час. 1997. № 4. 3. Кузенков П. В. Свидетельства патриарха Фотия о нападении Руси на Константинополь в 860 г. и «первое крещение» Руси // Кафедра византийской и новогреческой филологии. М., 2000. 4. Литаврин Г.Г., Янин В.Л. Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX - XV вв. // История СССР. 1970. № 4. 5. Брайчевский М. Ю. О первых договорах Руси с греками // Советский ежегодник международного права. 1978. М., 1980. 6. Творогов О.В. Сколько раз ходили на Константинополь Аскольд и Дир? // Славяноведение. 1992. № 2. 7. Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в. М., 1980. 8. Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю нашествия росов на Константинополь // Христианское чтение. 1882. Сентябрь-октябрь. 9. Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 9. 2-е изд. Л., 1929. 10. Ариньон Ж.-П. Дипломатичні зв'язки між Візантією та Руссю з 860 по 1043 pp. // Хроніка 2000. 1995. № 2–3. 11. Shepard J. Some Problems of Russo-Byzantine Relations c.860 - c.1050//The Slavonic and East European Review. 1974. Vol.52. № 126. 12. Chirovsky N. L. Fr. Old Ukraine. Its Socio-Economic History Prior to 1781. New Jersey, 1963. 13. Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі. К., 1992. 14. Литаврин Г.Г. Візантія, Болгарія, Древня Русь (IX – початок XII в.). СПб., 2000. 15. Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений / Под. ред. акад. М.Н. Тихомирова. М., 1956. 16. Головкин О.Б. Проблеми взаємовідносин Київської 7. Русі з Візантією у IX - першій половині XI ст. // Український історичний журнал. 1989. № 1. 17. Прицак О. На зорі християнства на Русі: зустріч Сходу із Заходом // Вісник АН УРСР. 1990. № 10. 18. Толочко П.П. Візантія. Східні слов'яни. Русь // Археологія. 1991. № 2. 19. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. К., 1998. 20. История Византии: в 3-х тт. М., 1967. Т. 2. 21. Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. СПб., 2003. 22. Цанкова-Петкова Г. Българо-византийският мирен договор от 716 г. // Сборник в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958. 23. Miller D.A. Byzantine Treaties and Treaty-Making: 500 – 1024 AD // Byzantinoslavica. 1971. Т. 32. Р. 1. 24. Oikonomides N. Tribute or Trade? The Byzantine-Bulgarian Treaty of 716 // Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia. 1988. Vol. 1. 25. Литаврин Г.Г. К дискуссии о договоре 716 г. между Византией и Болгарией // Литаврин Г.Г. Византия и славяне (сборник статей). СПб., 1999. 26. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учеб. пособие для студентов вузов / М. Б. Бибииков, Г.В. Глазырина, Т.Н. Джаксон и др.; Под ред. Е. А. Мельниковой. М., 2003. 27. Коновалова И.Г. К вопросу о датировке сообщения Ибн Хордадбега о путях купцов-русов // Восточная Европа в древности и средневековье. К 80-летию члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. М., 1998. 28. Дуйчев Ив. Одна из особенностей ранневи-зантийских мирных договоров (IV–IX вв.) // Византийский временник. 1959. Т. 15. 29. Петрухин В.Я., Раевский Д.С. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье. М., 1998. 30. Домановский А.Н. Частная акция или государственная политика? О регулировании болгаро-византийской торговли в 894 г. // Вісник Харківського націо-

нального університету ім. В.Н. Каразіна. 2004. № 633: Історія. Вип. 36. 31. Лонгинов А.В. Мирные договоры русских с греками, заключенные в X в. Одесса, 1904. 32. Дмитриу А. К вопросу о договорах русских с греками // Византийский временник. Т.2. СПб., 1895. 33. Айналов Д. Очерки по истории древнерусского искусства. II. О дарах русским князьям и послам в Византии // Известия отдела русского языка и словесности Императорской академии наук. 1908. Т.8 13. Кн. 2. 34. Памятники права Киевского государства. X–XII вв. / Сост. А.А. Зимин. М., 1952. 35. Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. М., 1962.

Надійшла до редколегії 15.09.05

Ю.А. Холод

РАДА МІНІСТРІВ РОСІЇ ТА ОСОБЛИВІ НАРАДИ (1915–1917 РР.): ПРОБЛЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Забезпечення узгодженості у діяльності окремих елементів системи управління (перш за все їх вищого ешелону) є однією з найбільш актуальних проблем, що виникають у процесі функціонування будь-якого державного механізму, а також тим істотним аспектом, що відображає найважливіші закономірності його розвитку.

На відміну від довоєнного періоду, у роки Першої світової війни для забезпечення єдності державного управління в Російській імперії вже недостатньо було тільки підтримувати узгодженості у діях відомств. Війна спричинила створення різних надзвичайних органів, наділених достатньо широкими повноваженнями. До них належали органи військово-економічного регулювання, котрі повинні були займатися мобілізацією всіх господарських ресурсів для задоволення потреб фронту. Без забезпечення злагодженості у роботі цих установ, без узгодженості їх діяльності з діяльністю Ради міністрів єдність державного управління була недосяжною.

Успішний наступ австро-німецьких військ на Східному фронті навесні та влітку 1915 р., котрий виявив кричущі недоліки у постачанні російської армії всім необхідним, значно актуалізував завдання мобілізації економічного потенціалу Росії. Звичайні ланки апарату влади царизму були не в змозі її вирішити і в результаті виникає система надзвичайних органів військово-економічного регулювання, основу якої склали створені на підставі закону 17 серпня 1915 р. Особливі наради – по обороні, перевезенням, продовольству та паливу [1]. Їх головами стали відповідно міністри: військовий, шляхів сполучення, головноуправляючий землеустроєм та землеробством (потім міністр землеробства) та міністр торгівлі та промисловості. Нездатність самодержавства вирішити проблеми економічного забезпечення війни без підтримки буржуазії привела до того, що в роботі цих органів, крім чиновників різних відомств, брали участь представники Думи та Державної ради, Земського та Миського союзів, Центрального військово-промислового комітету. Система Особливих нарад не вносила формальних змін до державно-правової конструкції третечервневої монархії. Можливість створення таких органів передбачалося Установою міністерств та